

NADİR VƏ QIYMƏTLİ KİTABLARIN ELEKTRON KATALOQUNUN YARADILMASI TEXNOLOGİYASI

Elçin Gülaməddin oğlu Gülalıyev

M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun dissertantı

elchin.gulaliyev@teacher.edu.az

Технология электронного каталога редких и ценных книг

Резюме:Статья относится к электронному каталогу редких и ценных книг, научно-технической основе суммированы.

The technology of the electronic catalogue of rare and valuable books

Abstract:The article examines the electronic catalog of the rare and valuable books, the scientific and technical basis is summarized.

Açar sözlər: nadir və qiymətli nəşrlər, kataloq, informasiya axtarış sistemi, kartoteka, AKİS, kitabxana, informasiya fəaliyyəti.

Ключевые слова: редкие и ценные издания, каталоги, информационно-поисковая система, подачи, АБИС, библиотека, информационные операции.

Keywords: rare and valuable publications, catalogue, information research system, cartoteca, ACIS, library, information activity.

Hələ XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən informasiya cəmiyyətinin formalaşması konsepsiyası meydana çıxsada, yalnız 2003-cü ilin dekabrında BMT və YUNESCO-nun Cenevrədə keçirilən İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Ümumdünya Sammiti III minilliyin əsas vəzifəsini-informasiya cəmiyyətinin qurulması vəzifəsini bəşəriyyətin inkişafının mühüm şərti kimi vurğuladı. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev həmin Sammitdə çıxış edərək, ölkəmizdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının gündəlik həyatımızın tərkib hissəsinə çevrildiyini, mütəxəssislərimizin informasiya və kompüter texnologiyaları üzrə müxtəlif layihələri həyata keçirdiyini bildirmişdir.

Ölkə prezidentinin cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasına yüksək qiymət verməsi, Azərbaycanda informasiya texnologiyasının geniş sürətlə tətbiqi, respublikamızın informasiya texnologiyası istehsal edən bir ölkəyə çevrilməsi haqqında göstərişləri, ölkəmizdə informasiya cəmiyyətinin qurulmasına və bilik cəmiyyətinə keçilməsinə böyük təkan verir. Prezident İ.Əliyev deyir: “Dünyada uğur qazanmış, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə baxsaq görərik ki, o inkişafın, tərəqqinin əsas səbəbləri təbii ehtiyatlar deyil, daha hansısa başqa iqtisadi nailiyyətlər deyil, məhz bilik, məhz savad, yeni texnologiyalardır-bunlar ölkəyə uğur gətirir, inkişaf, müasirlik gətirir”. [2, s.9]

Beləliklə, informasiya cəmiyyətində istehsalın əsas məhsulu bilikdir. Məhz buna görədir ki, bu cəmiyyətdə informasiya, bilik, informasiya istehsalı və informasiya xidməti aparıcı yer tutur və informasiya müəssisələri, xüsusilə

kitabxanalar sürətlə inkişaf edir, informasiya istehsalatın inkişafında hakim mövqə tutur.

Yeni eranın-XXI əsrin əvvəllərindən cəmiyyət industrial cəmiyyətdən informasiya cəmiyyətinə doğru inkişaf etməyə istiqamətləndi. Elm məhsuldar qüvvəyə çevrilməyə, elmi-texniki inkişaf nəticəsində yeni, ən müasir istehsal sahələri formalaşmağa başladı.

Cəmiyyətin informasiyalaşdırılması prosesini yüksək səviyyədə təşkil etmək üçün bu işi ilk növbədə kitabxanalardan başlamaq lazımdır. Daha doğrusu, informasiyalaşdırılmış cəmiyyətin mahiyyəti ilə ötrəri tanışlıq belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, bu cəmiyyət informasiyanın ən mühüm daşıyıcısı olan kitab və kitabxanasız keçinə bilməz. Müasir kitabxanaların yaşaması, fəaliyyət göstərməsi, cəmiyyətdə kitabxanalara xas olan mühüm sosial funksiyaları yerinə yetirməsi, cəmiyyətin tərəqqi və inkişafının əsas vasitələrindən birinə çevrilməsi üçün onun özünün bütövlükdə informasiyalaşdırılması zəruridir. İnformasiyalaşdırılmış cəmiyyətə keçid prosesində kitabxanaların əsas vəzifəsi öz nəzəri və təcrübi səviyyəsinin yüksəldilməsinin daim qayğısına qalmalı, müasir cəmiyyətin, kitabxana oxucularının ən böyük ehtiyac hiss etdiyi informasiya istehsalını genişləndirməlidir.

Belə bir şəraitdə müasir kitabxanaların cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasında tutduqları xüsusi yeri və rolu barədə görkəmli kitabxanaşünas alim, Azərbaycan milli kitabxanaşünaslıq elminin banisi, ali kitabxanaçılıq təhsilinin təşkilatçısı və nəzəriyyəçisi, Əməkdar elm xadimi, BMT yanında Beynəlxalq informasiyalaşdırma akademiyasının akademiki, tarix elmləri doktoru, professor A.A.Xələfov belə yazır: “Artıq müasir şəraitdə kitabxanaların kommunikasiya sistemində rolu və əhəmiyyəti o qədər artmışdır ki, kitabxanasız cəmiyyətin informasiya tələbatını ödəmək mümkün deyildir. Kitabxanalar cəmiyyətdə elmin və mədəniyyətin inkişafında, təhsil və tərbiyənin yüksəldilməsində, həmçinin insanların informasiya təminatında mühüm sosial institut kimi yaxından iştirak etməklə ən çox istifadə olunan müəssisəyə çevrilmişdir. [1;4;7]

Müasir şəraitdə kitabxana işinə yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyasınının tətbiqi, kitabxananın kompüterləşdirilməsi prosesi kitabxana fondu anlayışı, onun formalaşdırılmasına, struktur quruluşuna heç bir dəyişiklik gətirmir, əksinə, fondun tərkibinin elektron vasitələrlə təkmilləşməsinə, məzmunca zənginləşməsinə, oxuculara kitabxana-informasiya xidmətinin məzmunca yeni mərhələyə qalxmasına səbəb olur. Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, ənənəvi kitabxanaçılıqdan imtina etmədən, yeniliyin keçmiş ənənələrlə inteqrasiyasını yaratmaq, yeni texnologiyaları kitabxana işinə tətbiq etmək böyük iqtisadi səmərə verməklə bəşəriyyətin əsrlərlə topladığı kitabxanaçılıq təcrübəsini və ənənələrini qoruyub saxlayır. Amerika filosofu Dyorji Santayaka hələ XX əsrin əvvəllərində ənənə məsələlərindən danışarkən demişdir: “Tərəqqinin əsasında

baş verən dəyişikliklərdən daha çox ənənə durur. Kim ki keçmiş yadda saxlamağa qadir deyil, onu təkrar etmək məcburiyyətindədir”.

İnformasiya əsrində başlıca vəzifələrdən birini informasiya texnologiyası, onun inkişafı tutur. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə ayaqlaşan informasiya texnologiyası olmadan, bütövlükdə informasiya işini avtomatlaşdırmadan, yüksək texnologiyaya malik informasiya mərkəzləri yaratmadan, hər cür informasiyanın mərkəzi və saxlayıcısı olan kitabxanaları kompüterləşdirmədən informasiyalaşdırılmış cəmiyyətdən danışmaq olmaz.

Müasir şəraitdə informasiya cəmiyyətində baş verən proseslər kitabxana işini xeyli mürəkkəbləşdirmiş, kitabxanaların qarşısına tamamilə yeni vəzifələr çıxmış, onlar əvvəllər cəmiyyətdə mövcud olan, indi fəaliyyətini dayandırmış bir sıra mədəni-maarif və təbliğat müəssisələrinin işini də öz üzərinə götürməli, yaranmış boşluqları doldurmalıdırlar. Ancaq təəssüf ki, ənənəvi iş üsulu ilə işləməyə üstünlük verən bəzi kitabxanalarımız kitabxanalar qarşısında duran vəzifələrin kəmiyyətə çoxalmasını dərk etmirlər.

Bu işə kitabxanalara müasir sosial funksiyalarını tam yerinə yetirməyə imkan vermir. Respublikamızın kitabxanaları cəmiyyətdə baş verən yeni prosesləri, yeni vəzifə borclarını dərinədən öyrənməli və bu vəzifələrin zəruriliyini hakimiyyət strukturları və müxtəlif cəmiyyətlər qarşısında qaldırmağı bacarmalıdırlar.

Müasir informasiya texnologiyaları insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə tətbiq edilməkdədir. Bununla əlaqədar iqtisadiyyatın informasiya sektoru və ya informasiya emalı sənayesi formalaşmış sürətlə inkişaf edir. İnformasiya texnologiyaları informasiyalaşdırılmış cəmiyyətin əsas bazasını, bünövrəsini təşkil edir.

Kitabxanalar sənəd-informasiya ehtiyatlarının başlıca mühafizəediciyi, onların ictimai istifadəsinin aparıcı generatoru olduğundan informasiya texnologiyalarının metod və vasitələrinin bütün kompleksi kitabxana-informasiya sistemləri bazasında tətbiq edilmişdir. Bu proses tarixi baxımdan XX əsrin 50-ci illərindən başlamış, informasiya texnika və texnologiyalarının inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq genişlənmiş, mürəkkəbləşmiş və hazırda qlobal və kütləvi xarakter almışdır. İndi ümumi proqram təminatı bazasında heç olmasa bir ədəd fərdi kompüterli olmayan iri və orta səviyyəli kitabxana demək olar ki, yoxdur. [5, s.9]

Kitabxana-informasiya proseslərinin avtomatlaşdırılması ayrı-ayrı proseslərdən başlayaraq, kompleks sistemlərə, daha sonra inteqral və şəbəkə sistemlərinə qədər inkişaf edərək hazırda yüksək texnologiyalara əsaslanır. Paylanmış bibliografik məlumat bazaları, onlayn sistemlər, elektron kataloqlar, elektron kitabxanalar deyilənlərə əyani misal ola bilər. Bu texniki-texnoloji nailiyyətlər içərisində elektron kataloqlaşdırmanın metod, vasitə və texnologiyaları vacib yer tutur. Çünki məlumat bazalarının da, elektron kitabxanaların da əsasını həm axtarış, həm də texnoloji baxımdan elektron kataloqlar təşkil edir.

Müasir kitabxana-informasiya texnologiyalarının nisbi-müstəqil inkişaf istiqamətləri içərisində ən çox işlənmiş və texniki-texnoloji cəhətdən daha təkmil səviyyəyə çatan məhz elektron kataloqlardır. Belə ki, hələ XX əsrin 60-cı illərindən biblioqrafik yazıların maşın formatı və bu sahədə ilk beynəlxalq standart (JSO 2709) hazırlanmış, 80-ci illərdə vasitəçi və mübadilə formatı (UNIMARC) yaradılmış, elə həmin illərdən də milli kataloqlaşdırma formatı işlənib tətbiq edilmişdir. Bundan başqa, elektron kataloqlaşdırma sahəsində yüksək səmərəli sistem və tətbiqi proqram zərfləri işlənmişdir. Bu sahədə mühüm nailiyyətlərdən biri də milli, beynəlxalq və normativ kataloqlaşdırma mərkəzlərinin yaradılmasıdır. İndi dünyanın milli və iri sahəvi kitabxanalarının xeyli hissəsində kartoçka kataloqu elektron kataloqla əvəz edilmişdir. Bu kataloqların əksəriyyəti onlayn rejimdə fəaliyyət göstərir. [9, s.22]

Azərbaycan Respublikasında elektron kataloqların ilk versiyasının, yəni maşınlaşdırılan kataloqun işlənilməsinə təqribən XXI əsrin əvvəllərində iri kitabxanalarda başlanmışdır. Bu istiqamətdə Rusiya Dövlət Ümumi Elmi-Texniki Kitabxanasının İRBİS (Rusiya İnteqral Kitabxana İnformasiya Sistemi) və Amerika Birləşmiş Ştatları Virciniya Texniki Universitetinin VTLS (Virginia Technical Library System) sistemi tətbiq edilməkdədir. Bunlardan Respublikamızda VTLS M.F.Axundov adına Milli Kitabxanada, İRBİS isə bir çox kitabxanalarda tətbiq edilir. Eləcə də RUSLAN, MİLLENİUM, ALEPH və s. kimi AKİS-lər respublikamızın bir çox müxtəlif kitabxanalarında tətbiq edilir.

Bu qeyd etdiklərimiz deyilən sistemlərin konkret şəraitə adaptasiyası, konvertasiya proqramlarının və milli elektron kataloqlaşdırma formatının işlənməsi, avtomatik korreksiya problemi, serverin qurulması və vebversiyanın tətbiqi və digər bu kimi məsələlərdir.

Bütün bunlarla əlaqədar olaraq elektron kataloqlaşdırma sahəsində toplanmış, əldə edilmiş dünyəvi elmi nəticələrə əsaslanaraq bu sahədə yeni mütərəqqi iş forma və üsulları formalaşdırmaq zərurəti meydana gəlir. Belə ki, kitabxana fondlarını təşkil edən, demək olar ki, bütün növdən və tiptən olan sənədlərin, o cümlədən nadir və qiymətli nəşrlər haqqında biblioqrafik axtarışı optimallaşdırmaq məqsədilə onların elektron kataloqlaşdırma prosesində meydana çıxan forma və iş üsullarını sistemləşdirmək zərurəti meydana çıxır:

-elektron kataloqlaşdırma prosesinin miqyas dairəsində nadir və qiymətli nəşrlərin optimal yerinin müəyyənləşdirilməsi;

-nadir və qiymətli nəşrlərin müxtəlif kitabxana fondlarında, sənəd-informasiya bazalarında konkret şəraitə uyğun informasiyalaşdırma prosesinə cəlb edilməsinin prioritet məsələyə çevrilməsinin təminatı;

-nadir və qiymətli nəşrlərin informasiya texnikasının imkanlarından istifadə etməklə elektron kataloqlaşdırma prosesində spesifik meyarlarına müvafiq metodoloji xəttin seçilməsi;

-çoxsaylı sənəd kütləsi sistemində nadir və qiymətli nəşrlərin elektron kataloqlaşdırılmasının elmi-nəzəri və metodoloji konsepsiyasının formalaşdırılması;

-cəmiyyətin sənəd kommunikasiyaları sistemində nadir və qiymətli nəşrlərin optimal dövriyyə mexanizmi istiqaməti formalaşdırılarkən elektron kataloqlaşdırmanın metodoloji və praktiki aspektlərinin yüksək səviyyədə nəzərə alınması;

-nadir və qiymətli nəşrlərin elektron kataloqlaşdırılması sahəsində qabaqcıl dünya təcrübəsinin mütərəqqi metod və üsullarının tətbiqinə xüsusi diqqət göstərilməsi və bu proses həyata keçirilərkən milli identifiklik əlamətləri gözlənilməsi;

-elektron kataloqlaşdırma prosesinin əsaslı mərhələlərində nadir və qiymətli nəşrlərin spesifik əlamətləri, xüsusi mühafizə və məxfilik elementlərinin müəyyənləşdirilməsi, mühafizə kodlarının və istifadə elementlərinin müvafiq qaydalar əsasında qurulması;

-informasiyalaşdırılmış cəmiyyət şəraitində elektron kataloqlaşdırma prosesində nadir və qiymətli nəşrlərin struktur-funksional imkanlarının istifadəçi tələbatına uyğun identifikasiyasını müəyyənləşdirilməsi;

-Azərbaycan Respublikasının kitabxanalarında saxlanılan, mühafizə edilən, dinamik müəyyənləşdirilən nadir və qiymətli nəşrlərin müvafiq şəraitə uyğun elektron kataloqlaşdırılması mərhələlərində metodoloji və təcrübi prioritetlərin məqsədəuyğun formalaşdırılmasının təmin edilməsi;

-müvafiq rəsmi sənədlər, dövlət aktları əsasında nadir və qiymətli nəşrlərin kitabxana fondlarının, xalqın ümumi milli mədəniyyətinin, tarixinin, mənəviyyatının mühüm tərkib hissəsi kimi avtomatlaşdırılmış sistemlərdə elektron kataloqlar vasitəsilə biblioqrafik axtarışının optimal mexanizmini işləyib hazırlamaq;

-respublika kitabxanalarının nadir və qiymətli nəşr fondlarının elektron kataloqlaşdırma prosesinə cəlb edilərkən elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərinin, qabaqcıl texnologiyanın ümdə elementlərinin verdiyi imkanlardan maksimum bəhrələnilməsi və s.

Nadir və qiymətli nəşrlərin elektron kataloqlaşdırılması müvafiq elmi qanunauyğunluqlara, metodoloji və praktiki xəttə uyğun həyata keçirilir. Bunun üçün ilk növbədə kompleks halda elektron kataloqlaşdırma metodologiyasının nəzəri-metodoloji və praktiki konsepsiyasını ümumiləşdirmək və bunun fonunda nadir və qiymətli nəşrlərin kataloqlaşdırılmasının başlıca prioritetlərini ümumiləşdirmək qarşıda durur.

XX əsrin II yarısına qədər olan dövrdə elektron kataloqun ilk yaradıcısı olan ABŞ-da elmi və kütləvi kitabxanalarda əlifba və predmet kataloqların biblioqrafik yazılarının əlifba sırasında əlaqələndirilmiş kompleksini əks etdirən lüğət kataloqu mövcud olmuşdur. Bu kataloqda əsərlər predmet və anlayışlara görə və əlaqədar əsərin sərlövhəsindəki (başlığında) ilk sözə görə axtarılmışdır. Lüğət kataloqunun tərtibi, istifadə qaydaları tarixən

predmetləşdirmənin nəzəri və təcrübi məsələlərini ilk dəfə araşdırmış Amerika kitabxanaşünası Ç.Ketterin ilk dəfə yazdığı “Lüğət kataloqunun tərtibi qaydaları” adlı monoqrafiyasında verilmişdir. Monoqrafiyaya əlavə kimi yuva predmet rubrikalarının siyahısı da çap edilmişdir. 1859-cu ildə ABŞ Kitabxanalar Assosiasiyası “Lüğət kataloqunda istifadə üçün predmet rubrikalarının siyahısı” adlı iki cildlik kataloqu çap etdirmişdir. Bu əsərdə Ç.Ketterin monoqrafiyasındakı “əlavə” xeyli genişləndirilmiş və zənginləşdirilmişdir[8, s.44].1902-ci ildə Konqres Kitabxanası həmin kataloqu məzmunca daha da genişləndirmiş və zənginləşdirmiş və Library of Congress Subject Headings-LCSH” adı ilə yenidən təkrar nəşr etdirmişdir. XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq hesablama texnikasının, ilk növbədə əqli əmək proseslərində və istehsalatda tətbiqi, sonralar kitabxana-biblioqrafiya işlərində istifadəsinə də zəmin yaratmışdır. Elektron kataloq aspektindən bu proses tarixən ilk dəfə 1960-cı illərdə kitabxanalarda bir çox problemlərin həllinə imkan verən əsas prosesə-biblioqrafik yazların maşınlaşdırılma formasında hazırlanmasına başlanılmışdır. Bunun üçün ilk növbədə MARC (Machine Readable Catalogue) formatı işləndi.1968-ci ildə MARC formatı İSO tərəfindən beynəlxalq standart (İSO 2709) kimi təsdiq edildi. Bundan sonra bu layihəyə ABŞ, Kanada və Böyük Britaniyanın bir neçə kitabxanası da qoşuldu və MARC-2 formatı hazırlandı. Burada ilkin məqsəd vahid format yaratmaq olsa da, fikir ayrılığı nəticəsində üç oxşar, lakin müxtəlif USMARC (ABŞ), CANMARC (Kanada) və UKMARC (Böyük Britaniya) milli formatları yaradıldı. Hazırda da bu formatlardan ən geniş yayılanı USMARC-dır. Daha sonralar digər ölkələrin, eləcə də Rusiyanın (RUSMARC) milli formatları yaradıldı. [11, s.69]

Qeyd etdiyimiz kimi, artıq 1970-80-ci illərdə bir çox ölkələr MARC formatını qəbul etdi və MARC-ın 50-dən çox variantından istifadə edilməyə başlandı. Belə bir şəraitdə çoxsaylı formatların mövcudluğu informasiya mübadiləsi məqsədilə vasitəçi formatın yaradılması zərurətini meydana çıxardı. Beləliklə, milli formatların uyğunlaşa bilməsi üçün İFLA-nın (International Federations of Library Associations- Kitabxana Federasiyalarının Beynəlxalq Assosiasiyası) rəhbərliyi altında beynəlxalq proqramı və Universal Biblioqrafik Uçot Proqramı çərçivəsində istənilən MARC formatında tətbiq olunan biblioqrafik informasiyanın beynəlxalq mübadiləsinin təmini üçün beynəlxalq kommunikativ formatın işlənilməsi qərarı qəbul olundu. “UNIMARC” (Universal MARC Formatı) adlandırılan bu beynəlxalq formatın əsas məqsədi milli biblioqrafik agentliklər arasında maşınlaşdırılma formasında biblioqrafik məlumatların beynəlxalq mübadiləsinin təmin etməkdir.Qeyd edək ki, UNIMARC formatı ilə yanaşı, ABŞ Konqres Kitabxanası tərəfindən sonralar MARC-21 (“XXI əsrin formatı”) beynəlxalq kommunikativ formatı yaradıldı. Beləliklə, hazırda dünya kitabxanalarında üçün biblioqrafik yazların beynəlxalq kommunikativ formatı kimi UNIMARC formatı ilə yanaşı, CANMARC və USMARC formatlarının uyğunlaşdırılması

və onların bazasında yaradılan MARC-21 formatlarından da istifadə edilir. MARC-21 hazırda Avropa ölkələrində, ABŞ və Kanadada daha geniş tətbiq edilir. M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasında tətbiq olunan VTLS Avtomatlaşdırılmış Kitabxana İnformasiya Sistemi MARC-21 formatı əsasında fəaliyyət göstərir. [12, s.7]

UNIMARC formatının mövcud strukturu nişanlar, indikatorlar və altsahələr daxil olmaqla, nisbətən stabil sayılır. UNIMARC formatında bütün biblioqrafik məlumatlar 9 blokda əhatə olunub. 3 rəqəmli nişanla əhatə olunan sahələr isə bu funksional bloklarda cəmlənir. Bloklardakı biblioqrafik məlumatlar (verilənlər) ənənəvi kataloq yazısındakı məlumatlardan fərqli deyil. Formatdakı blokların siyahısı aşağıdakı kimidir:

- 0 _ İdentifikasiya bloku
- 1 _ Kodlaşdırılmış informasiya bloku
- 2 _ Təsviri informasiya bloku
- 3 _ Qeyd bloku;
- 4 _ Təsvir əlaqələri bloku
- 5 _ Qarşılıqlı əlaqəli sərlovhələr bloku
- 6 _ Mövzunun müəyyənləşdirilməsi bloku
- 7 _ İntellektual məsuliyyət bloku
- 8 _ Beynəlxalq istifadə bloku
- 9 _ Milli istifadə bloku

Göründüyü kimi, sahələrdə verilən yazıların məzmunu iki növ məlumatları əks etdirir. Kodlaşdırılmış məlumatlar nəzarət nömrələrini, nəşr tipini, mətnin əsas dilini və s. istifadə etmək üçün olan kodlardır. Məsələn: 010 __ \$a 0-11-8840940.

UNIMARC formatında hər bir blokun daxilində təyin olunan sahələr müxtəlif növlü, formalı və səviyyəli informasiyanın verilməsini təmin edir. Hər bir sahə üçrəqəmli nişanla işarələnib, daxil olduğu blokun məzmununa uyğun biblioqrafik informasiyanı əks etdirir. Məsələn, 700-cü sahə 7-ci “İntellektual məsuliyyət” blokuna daxil olub, “ilkın intellektual məsuliyyət kimi şəxs adı”nı əks etdirir. Blokdaxili hər bir sahə öz nişanına uyğun biblioqrafik məlumatın tipini əks etdirir. Ümumiyyətlə, UNIMARC formatında hər bir sahə (nişan və adından sonra) aşağıda verilən sxemə uyğun təsvir olunur.

1. Sahənin müəyyənləşdirilməsi
2. Sahənin mövcudluğu
3. Indikatorlar
4. Sahənin məzmunu haqqında qeyd
5. Qarşılıqlı əlaqəli sahələr
6. Nümunələr

Yuxarıda göstərilən bu sxem hər bir sahədə verilir. [10, s.19]

UNIMARC formatında mübadilə məqsədilə tərtib olunan hər bir biblioqrafik yazı - yazı markeri, məlumat kitabçası və dəyişən sahələrdən ibarət olur. Hər bir biblioqrafik yazı 24 simvollu yazı markeri ilə başlayır. Yazı

markeri bibliografik yazının strukturuna aid materialları əks etdirir. Yazı markerindən sonra məlumat kitabçası gəlir. Məlumat kitabçası 12 simvoldan ibarət olub hər bir sahənin nişanını göstərir. II hissə dörd simvoldur və məlumat sahəsinin uzunluğunu göstərir. Yəni birinci hissədə verilən sahənin simvollarının (bura indikatorlar, altsahənin indikatoru, mətn və ya kodlaşdırılmış məlumatlar və sahə ayrıcları da daxildir) sayını müəyyənləşdirir. III sahə beş simvoldan ibarət olub başlanğıc simvolun mövqeyini göstərir. Dəyişən uzunluqlu məlumatlar sahəsi isə məlumat kitabçasından sonra gəlir və bibliografik məlumatları əks etdirir. Formatın quruluşundan sonra şərh olunan hissə, yəni yazı markeri, məlumat kitabçası və dəyişən uzunluqlu məlumat sahələrinin bu sxemi mübadilə zamanı istifadəçilər tərəfindən görünməyən hissədir.

Mürəkkəb quruluşa malik olan elektron kataloqun təşkilində müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bibliografik yazı formatları sənədlərin təsvirində (o cümlədən nadir və qiymətli nəşr sənədlərinin) istifadə olunur. O, quruluş etibarilə təsvir qaydalarından fərqlənir, lakin axtarış etibarilə onlara xeyli yaxındır.

XX əsrin 70-ci illərində kitabxana-bibliografiya və informasiya proseslərində meydana gələn yeni tələbatları ödəyən elektron kataloqlar yaradıldı və elmi ədəbiyyatda OPAC (Online Public Access Catalogue) adlandırıldı. Qeyd etməliyə ki, xarici ədəbiyyatda OPAC iki mənada işlənir:

- onlayn elektron kataloq;
- bibliografik məlumat bazasına müraciəti təmin edən interfeys hissəsi.

Burada elektron kataloq adı deyilən birinci mənada işlənir.

XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq OPAC-a maraq artmağa başladı. Bunun nəticəsində 70-ci illərin əvvəllərindən Ohayo ştatında fəaliyyət göstərən elektron kataloqla birlikdə iki növ OPAC işlənmişdir. Onlardan birinci növə aid ediləni və yayılanı aşağıdakılar idi: [11, s.24]

- NOTİS-Şimal-Qərb Universitetinin inteqral sistemi;
- MELVUL-Kaliforniya Universitetinin Sistemi;
- VTLS-Virciniya Elmi Texniki Kitabxanasının sistemi;
- LIAS-Pensilvaniya Universitetinin sistemi;
- SULIRS-Sirakuz Universitetinin sistemi;
- CARL-Kolorado ştatı Elmi Kitabxanalar İttifaqının avtomatlaşdırılmış sistemi.

Ən kütləvi sistemlərə ALEPH (Şrayl), NOTİS və VTLS aiddir. VTLS dünyanın 500-dən artıq kitabxanasında istifadə edilir. O cümlədən M.F.Axundov adına Milli Kitabxanada tətbiq edilməkdədir. 1993-cü ildə VTLS sistemi Rusiya Dövlət Kitabxanası tərəfindən tətbiq edilmiş və sonralar ALEPH sistemi ilə daha da təkmilləşdirilmişdir.

İkinci növə (qrupa) ixtisaslaşdırılmış firmalar tərəfindən işlənmiş OPAC-lar daxildir. Bir qayda olaraq belə sistemlər fərdi kompüterlər hesab

edildiyindən kitabxanaların xeyli hissəsi hazır şəkildə onları kommersiya təşkilatlarından alırlar.

Son illərdə avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya sistemləri (AKİS-lər) istifadəçilərə daha səmərəli xidmət və informasiya axtarış baxımından daha da təkmilləşdirilmiş və ənənəvi (kartoçka) kataloqlara nisbətən üstünlüklər qazanmışdır. Hər iki kataloqun fərqli cəhətləri aşağıdakılardır:

Daha geniş funksional imkanlar:

- müxtəlif kataloq tiplərinə (əlifba, sistemli, predmet və s.) və sənəd növlərinə (kitab, dövrü və davam edən nəşrlər, dissertasiyaların avtoreferatları, texniki sənədlərin xüsusi növlərivə s.) görə kataloqların avtomatik formalaşdırılması və vahid halda mühafizə;
- elektron kataloq istifadəçilərə xidmət üzrə integral sistemin tərkib hissəsinə çevrilir, fond da sənədin olub-olmaması, onun tam mətninin verilməsi mümkünlüyü barədə məlumatlar verir;
- elektron kataloq ərazi əhatəsi (yerli, regional, milli, beynəlxalq) baxımından müxtəlif ola bilər. Prinsip etibarilə istənilən kitabxananın fondu vahid bir kataloqda əks etdirilə bilər.
- Daha geniş axtarış imkanları:
- kitabxana fondlarına yeni daxil olmuş ədəbiyyatın bibliografik məlumatlarının elektron kataloqda minimal əl əməyi sərf etməklə operativ daxil edilməsi;
- kitabxana fondlarının çoxaspektli əks etdirilməsi, yəni bibliografik yazının istənilən elementi üzrə axtarışı;
- adlara, predmet rubrikalarına nüfuzlu faylların verilməsilə onların vahidləşdirilməsi və isnad əlaqələrinin təmin edilməsi;
- elektron kataloqda paralel olaraq (eyni zamanda) təsnifat indeksi, predmet rubrikaları, açar sözlər və s. üzrə axtarışın təmin edilməsi.

Beləliklə, elektron kataloq dörd komponentdən ibarət olan informasiya məhsuludur: proqram (əsas) komponenti; texnoloji (örtük, əhatə) komponenti; informasiya (interfeys) komponenti; aparat (ixtisaslaşma) komponenti. Elektron kataloqun əsas xüsusiyyəti onun müxtəlif avtomatlaşdırılmış işçi yeri (AİY) kimi istifadəsidir. Lakin bu, elektron kataloqun daxili funksiyasıdır. Əsas funksiya isə xarici funksiyalardır, yəni elektron kataloq istifadəçinin müraciətlərini, yaxud onun avtomatlaşdırılmış işçi yeri ilə təmin edilməsidir.

Elektron kataloq həmçinin maşınla oxunan formada reallaşdırılmış kitabxana kataloqudur. O, kataloq əlamətlərinə cavab verən bibliografik məlumat bazası, avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya sistemi, yaxud əl sistemidir, onlayn kataloqudur. [1, s.99]

Elektron kataloq haqqında göstərilən bu tərif xarakterli deyilənlərin hər birində onun informasiya-axtarış sistemi kimi mahiyyəti, struktur-funksional imkanları bu və ya digər aspektdən ehtiva olunur. Ümumiyyətlə, yeni informasiyalaşdırılmış cəmiyyət şəraitində kitabxanaların sosial

funksiyalarının daha da genişlənməsi, dünya informasiya məkanına açılan pəncərə rolunu oynaması onu göstərir ki, elektron kataloq haqqında yuxarıda göstərilən fikirlərin kompleks elmi-nəzəri, metodoloji və praktikə əsası vardır.

Lakin bəzi hallarda bir sıra əlaqədar ədəbiyyatlarda elektron kataloqun yalnız sənəd-informasiya sisteminin bir növü kimi göstərilməsi onun informasiya sistemi kimi aşağıdakı xüsusiyyətlərini nəzərə almır:

-əlaqələnməmiş informasiyanın kiçik semantik həcmdə olması, yəni belə informasiyalar bir qayda olaraq, sərlovhə, şəxsi və kollektiv müəllif, intellektual məsuliyyətlə məhdudlaşır;

-axtarışın təşkili üçün spesifik vasitələrin olmaması (UOT, KBT, klassifikatorlar və s.);

-sənəd-informasiya axtarış sistemindən fərqli olaraq elektron kataloqda informasiyanın aktuallaşdırılması onun yeniləşdirilməsini və qismən ləğvini deyil, əlavə edilməsini nəzərdə tutur;

-elektron kataloqda biblioqrafik yazının hazırlanması vasitələrindən, axtarış aparatından və səhvlərin düzəldilməsi vasitələrindən ayrılıqda baxmaq olmaz. Çünki deyilən elementlər daim qarşılıqlı əlaqədədir;

-elektron kataloqun informasiya kütləsi bir qayda olaraq, həm bir-birilə əlaqəli, həm də ayrılmış tematik və politematik biblioqrafik məlumat bazalarından ibarətdir. Elektron kataloqun tərkib hissələri məkan etibarilə səpələnmə bilər, yəni paylanmış şəbəkə kataloqu ola bilər. Məhz onlayn və korporativ kataloqlar bu xüsusiyyətlərə malikdir;

-şəbəkə informasiya texnologiyaları hazırda aparıcı mövqə qazandığına görə müəyyən elektron kataloqa (məsələn, nadir və qiymətli sənədlərə dair) digər elektron kataloqlarla birlikdə baxmaq lazımdır. Elektron kataloq biblioqrafik məlumat bazası ilə eynilik təşkil etmir. Əgər onlar eyniləşdirilsə, biblioqrafik məlumat bazasının qurulmasına dair təcrübələri elektron kataloqun yaradılmasına mexaniki şəkildə keçilmək təhlükəsi yaranır. Onlar arasında fərqlər çoxdur və bunlar bütün axtarış elementlərinə aiddir.

Elektron kataloqlaşdırma sahəsində əldə edilən nailiyyətlər bir çox kitabxanalarda axtarış imkanları baxımından kartoçka kataloqunun perspektivsizliyinə əyani sübut kimi qəbul edilmişdir. Lakin bəzi tədqiqatçılar informasiyanın əlverişli oxunuşu, əlverişliliyi, qəbul edilməsi və əyaniliyi baxımından kartoçka kataloqunu daha əlverişli hesab edirlər. Biblioqrafik yazı formatlarının proqram təminatı baxımından unifikasiyası elektron informasiya mübadiləsinə əlverişli zəmin yaratmışdır. Bununla əlaqədar olaraq korporativ və beynəlxalq kataloqlaşdırma problemləri həll edilmişdir. Hər iki kataloqlaşdırma sisteminin milli və beynəlxalq əhatəsi ola bilər. Beynəlxalq miqyasda korporativ kataloqlaşdırma OCLC-un yaradılması və fəaliyyətində öz əksini tapmışdır. Avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya sistemləri üçün proqram məhsulları Azərbaycanın da daxil olduğu keçmiş ittifaqda XX s. 80-ci illərinin əvvəllərindən formalaşmağa başlamışdır.

Azərbaycan Respublikasının kitabxanalarında mövcud olan nadir və qiymətli nəşrlərin elektron kataloqunun yaradılmasının metodologiyası ənənəvi kartoçka kataloqunda əks etdirilmiş nadir və qiymətli nəşrlərin, həmin kartoçka kataloqlarının bazasında elektron kataloqun yaradılmasının ilkin (hazırlıq) mərhələsi bu işin qaydalarının və ardıcılığının müəyyən edilməsidir. Bu baxımdan digər sənədlər kimi, nadir və qiymətli nəşrlərin də elektron kataloqunun yaradılması prosesinin ilkin (hazırlıq) mərhələsində əsasən dörd variant tətbiq edilir:

- baş kataloqda olan bütünlükdə (seçilməmiş) kompüter emalı;
- elektron emalda baş profil olan tematik bölmənin, yaxud ədəbiyyatın növ əlamətinin əsas götürülməsi;
- sənədlərin nəşr ilinə görə ardıcıl emalı;
- oxucuların bir neçə illik istifadə intensivliyindən asılı olaraq ədəbiyyatın retrospektiv dövrə görə seçilməsi və həmin dövr üzrə kataloqun kompüter emalı.

Nadir və qiymətli nəşrlərin elektron kataloqlaşdırılması prosesində ilkin mərhələnin bu variantların hər birinin müvafiq nəticəvi proqnozlara əsaslanaraq demək olar ki, həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri vardır. Buna görə də onların qısa xarakteristikasını vermək, fikrimizcə, daha məqsədəuyğun olardı.

Deyilən birinci variantda nadir və qiymətli nəşrlərin bibliografik yazıların maşınlaşdırılma formaya keçirilməsi proseduru nisbətən sadədir. əgər bibliografik yazıların texniki üsullarla oxunması tətbiq edilərsə, elektron kataloqun “qaralama versiyası”nı daha qısa vaxtda hazırlamaq olar. Lakin bu üsul onu ifadə etmir ki, tam yaralı elektron kataloq yaratmaq üçün bibliografik yazıların sonrakı emalı onu qısa vaxtda icra edə bilər. Bu variantın mənfi cəhəti xeyli vəsait və əmək tələb etməsidir. Əgər bibliografik yazı kompüterdə yığıma (çap) üsulu ilə icra edilərsə, elektron kataloqun yaradılması uzun müddət tələb edə bilər. Məsələn, 1500 nadir bibliografik kartoçkası olan və qiymətli nəşrin bibliografik yazısını maşınlaşdırılma formaya keçirmək istəyirik. Fərz edək ki, bir nəfər operator iş növbəsi müddətində 50 ədəd kartoçkadakı bibliografik təsviri kompüterə daxil edir. Deyilən həcmdə (1500) yazıda operator üçün 30 iş günü vaxt lazımdır. [2;3]

Birinci deyilən variantla əlaqədar olaraq iki məsələni də qeyd etmək lazımdır:

1.Fəal istifadə edilən nadir və qiymətli nəşrlərin bibliografik yazıları ilə bərabər, az soruşulan və ya heç soruşulmayan, həmçinin bəzən kataloqda olub fondada olmayan nadir və qiymətli nəşrlərin bibliografik yazıları eynihüquqla maşınlaşdırılma formaya keçirilir. Bütün bunlar elektron kataloqun yaradılmasının sonrakı mərhələləri üçün çətinliklər yaradır;

2.Həmin vaxtda elektron kataloqda informasiya axtarışının dolğunluğu baxımından “hamısı”, yaxud “heç biri” şərti qəbul edilmiş olur.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, nadir və qiymətli nəşrlərin ənənəvi kartoçka kataloqunun kompüter emalı xeyli maliyyə, maddi və əmək ehtiyatları olan kitabxanalar üçün məqbul olan variantdır.

Yuxarıda deyilən birinci variant, yəni elektron emalda əsas profil olan tematik bölmənin və ədəbiyyatın növ əlamətinin seçilməsi ardıcıl olaraq və kifayət qədər operativ şəkildə müəyyən kitabxananın nadir və qiymətli nəşrlərinin elektron kataloqunun yaradılmasına və ona uzaq məsafədən müraciətin təmin edilməsinə imkan yaradır. Bu variantın reallaşdırılmasının mürəkkəbliyi konkret kitabxananın təşkilati strukturundan və nadir və qiymətli nəşrlərin kartoçka kataloqu üçün təsnifləşdirmə keyfiyyətindən asılıdır.

Deyilən ikinci variantın mürəkkəbliyi və ya çatışmazlığı iki cəhətdən özünü göstərir:

1. Nadir və qiymətli nəşrlərin seçilmiş tematikasının hər hansı tip kataloqa aiddirsə, sonralar digər tip kitabxanalarda “təmizləmə işi” aparmaq xeyli zəhmət tələb edir;

2. Nadir və qiymətli nəşrlərin hər hansı tematika və yaxud ədəbiyyat növü üzrə sorğularını təmin etmək üçün kartoçka və elektron kataloqların paralel istifadəsi lazım gəlir.

Sonuncu göstərilən vəziyyət elektron kataloq və ümumiyyətlə, informasiya axtarışı sistemləri üçün mənfi haldır. Çünki belə halda oxucular və bəzi ənənə psixologiyasına sadıq qalan bəzi kitabxana işçiləri bütün mənfi cəhətlərinə baxmayaraq, kartoçka kataloquna daha çox müraciət edirlər. Nəticədə baha başa gələn elektron kataloqun səmərəliliyi aşağı düşür. Deyilən hər iki çatışmazlıq nadir və qiymətli nəşrlər fondlarını daha yaxın olan kitabxanaların korporativ və ya kooperativ kataloqlaşdırma şəbəkəsinin təşkili ilə aradan qaldırıla bilər.

Yuxarıda göstərilən üçüncü variant, yəni nadir və qiymətli sənədlərin nəşr ilinə görə avtomatlaşdırılmış üsullarla ardıcıl emalı müxtəlif cəhətlərdən nəzərə alınabilir:

1. Kartoçka kataloqunda olan nadir və qiymətli sənədlərin nəşr ili;

2. Nadir və qiymətli nəşrlərin tematik bölgüləri üzrə nəşr ili;

3. Nadir və qiymətli nəşrlərin bəzi hallarda dil qrupları üzrə nəşr ili.

Burada müəyyən cari ildən başlayaraq sənədin əvvəlki nəşr illəri ardıcıl olaraq götürülür (cari il+əvvəlki birinci il; cari il+əvvəlki ikinci il və s.). Bu variantda kitabxananın inventar kitabından ilkin seçim kimi, yaxud müvafiq kataloqdakı əsas təsvirlərdən istifadə edilə bilər.

Yuxarıda göstərilən dördüncü variant, yəni nadir və qiymətli nəşrlərin bir neçə illik istifadə intensivliyindən asılı olaraq onların retrospektiv dövr üçün tematikalarının seçilməsi və biblioqrafik təsvirlərinin həmin dövr üzrə kompüter emalı nəzəri cəhətdən mümkün variantdır. Lakin bu üsulu təcrübədə istifadə edən kitabxana hələlik bizə məlum deyil. Üsulun çatışmayan cəhəti

ənənəvi və elektron kataloqun eyni vaxtda paralel istifadəsi vacibliyidir. Lakin təbii ki, müəyyən müddət keçdikdən sonra ənənəvi kataloqda az soruşulan və ya heç soruşulmayan nadir və qiymətli nəşrlər üzrə biblioqrafik təsvirlər qalacaqdır. Bununla da nadir və qiymətli nəşrlər ədəbiyyatının depozitar fondunun təşkili üçün şərait yaranmış olur. Bu variant yuxarıda deyilən ikinci və üçüncü variantla da əlaqəli şəkildə istifadə oluna bilər.

Nadir və qiymətli nəşrlərin kartoçka kataloqunun maşınlaşdırılmasına formaya keçirilməsinin hazırlıq mərhələsində aşağıdakı məsələlərin həlli ehtiva olunur:

- maliyyə və texniki təminat məsələlərini həll etmək;
- işçi qrup yaratmaq;
- vacib hallarda bu işdə iştirak edən təşkilatlarla müqavilə bağlamaq;
- biblioqrafik yazıların keyfiyyəti və redaktəsinə məsul şəxsləri müəyyən etmək;
- icraçılar üçün müəyyən iş yerləri hazırlamaq;
- görüləcək işin qrafikini tərtib etmək;
- işin mərhələlər üzrə texnologiyasını müəyyənləşdirmək;
- işçi təlimatları hazırlamaq.

Əgər işin görülməsi üçün əlavə aparat-proqram vasitələri (məsələn: konvertatorlar, rubrikatorlar, transliterasiyanın dəstəklənməsi vasitələri və s.) istifadə etmək nəzərdə tutulursa, onların da hazırlanması lazım gəlir. Elektron yazı massivinin yoxlanaraq qəbul edilməsi və istismara verilməsi qaydaları da hazırlıq mərhələsində işlənməlidir.

Deiyilən hazırlıq, təşkilati və texnoloji xüsusiyyətlərin yerinə yetirilməsi konkret kitabxananın xüsusiyyətləri, onun kataloqunun vəziyyəti, həmçinin məlumat bazasının ilkin emalı və onun əsasında tam yararlı elektron kataloqun yaradılması üçün seçilmiş texnologiyadan asılıdır.

Nadir və qiymətli nəşrlərin kartoçka kataloqlarının tam həcmdə elektron kataloq üçün emal texnologiyası iki əsas mərhələyə bölünür:

- 1) Kataloqun ilkin emalı, yəni biblioqrafik təsvirlərin maşınlaşdırılmasına formaya keçirilməsi;
- 2) Maşınlaşdırılan biblioqrafik məlumat massivinin (nadir və qiymətli nəşrlərə dair) elektron kataloqun formalaşdırılması üçün vacib olan elementlərin əlavə edilməsi.

Kataloqun ilkin emalının (biblioqrafik məlumatların kompüterə daxil edilməsi) elektron kataloqun hazırlanma mərhələsi adlandırıla bilər. Nadir və qiymətli nəşrlərə dair biblioqrafik yazıları əks etdirən kartoçka kataloqu maşınlaşdırılmasına formaya keçirilərkən müvafiq sənədin məhdud miqdarda biblioqrafik təsvir elementlərini almış oluruq ki, bunlar da ümumilikdə elektron kataloqu axtarış (indikativ) funksiyasını tam şəkildə reallaşdırmağa imkan vermir. İlk növbədə həmin yazılarda ədəbiyyatın tematik axtarış əlamətləri kifayət qədər dolğun deyil, personaliya və annotasiya isə yoxdur. Həmin biblioqrafik yazılar mövcud kommunikativ formatların və bir sıra

peşəkar məsələlərin həlli üçün kitabxanalararası məlumat mübadiləsinin tələbləri baxımından da dolğun deyildir. Biblioqrafik məlumat elementlərinin nisbətən məhdud olmasına baxmayaraq, maşınlaoxunan biblioqrafik məlumat bazası ənənəvi kataloqa nisbətən əhəmiyyətli üstünlüklərə malikdir və onu əvəz edə bilər.

Bəhs etdiyimiz aspektdə qeyd edək ki, yaxın və uzaq xarici ölkələrin əlaqədar kitabxana təcrübələri göstərir ki, kartoçka kataloqunun maşınlaoxunan formaya keçirilməsinin texnoloji cəhətdən ayrılıqda və bəzən də əlaqələndirilmiş variantda istifadəsi aşağıdakılardır:

-nadir və qiymətli nəşrləri əks etdirən biblioqrafik məlumatların əl üsulu ilə (klaviatürlə) kompüterə daxil edilməsi;

-kataloq kartoçkalarının skanirovka edilməsi;

-hazır maşınlaoxunan nadir və qiymətli nəşrlərə dair məlumat bazalarının, yaxud elektron kataloq massivlərinin digər təşkilatlardan alınması.

Hazırkı şəraitdə praktikada nadir və qiymətli nəşrlərə dair biblioqrafik məlumatın əl üsulu ilə kompüterə daxil edilməsi kartoçka kataloqunun ilkin emalının daha geniş yayılmış texnoloji üsulu hesab edilir. Bu üsulun bir sıra üstünlükləri vardır:

-təşkili və icra texnologiyasının nisbətən sadə olması;

-çox da yüksək olmayan xərc tələb etməsi;

-digər kitabxana və təşkilatların fəaliyyətindən asılı olmaması;

-işin keyfiyyətinə mərhələlərlə nəzarət edilməsi.

Bu üsulun çatışmayan cəhəti öz məhsuldarlığına görə xüsusilə iri kitabxanaların nadir və qiymətli nəşr fondları üçün xeyli müddət tələb etməsidir.

Biblioqrafik məlumatları kompüterə daxil edən işçilərin məhsuldarlığı işin təşkilindən, icraçıların peşə hazırlıq səviyyəsinin və əmək haqqının ödənilməsi xarakterindən asılıdır. Əgər bu şərtləri də nəzərə almaqla, işçilərin kompüterdə klaviatura ilə işləməyi və biblioqrafik təsvir sahələrinin doldurulması qaydalarını öyrənməyə ilk dövrlərdə sərf edilən vəsait istisna edilərsə, o zaman yuxarıda deyilən iş növbəsi norması yerinə yetirə bilər. [12, s.33]

İşçilərin bu sahədə təcrübi vərdeşlərindən və əmək haqqının stimullaşdırma dərəcəsiindən asılı olaraq yuxarıda deyilən iş növbəsi norması xeyli dərəcədə arta bilər. Bu aspektdə Sankt-Peterburq Mədəniyyət Akademiyasının müəllimi və əvvəllər iki il Şimali-Karolina ştatındakı Çappel-Hill Universitetinin magistraturasında oxumuş K.Ozerev öz məqaləsində maraqlı bir faktı qeyd edir: işgüzar amerikalı olan bir şəxs (Edvard Leonard) 1991-ci ildə kilsə kitabxanalarındakı kataloqların maşınlaoxunan formaya keçirilməsi sifarişlərinin paylanması üzrə Electronic Scriptorun adlı firma yaradır. O, ABŞ-ın müxtəlif ştatlarında olan 25 kilsə ilə müqavilə bağlayır. Bu işə 5-6 nəfər təcrübəli rahib cəlb olunur. Onlar bir ay ərzində 40-50 min biblioqrafik yazını maşınlaoxunan formaya keçirməyə nail olurlar. Digər bir

fakt isə N.A.Nekrasov adına Moskva şəhər Mərkəzi Kitabxanasına aiddir. Kartoçka kataloqunu maşınlaoxunan formaya keçirmək üçün bu kitabxana əlillər cəmiyyətindən xüsusi olaraq ayrılmış təcrübəli bir işçi tərəfindən dəstəklənmiş, nəzarət edilmiş və lazımı hallarda redaktə edilmişdir. Nəticədə, qənaətləndirici keyfiyyətə malik olan maşınlaoxunan biblioqrafik yazı massivi alınmışdır. Kitabxanada 6-7 işçi stansiyasında işin ümumi orta məhsuldarlığı hər operator üçün növbə ərzində 25-30 biblioqrafik təsvir təşkil etmişdir. Burada aşağı məhsuldarlıq iki səbəblə izah edilmişdir: işçi heyətinin təcrübə peşə səviyyəsinin aşağı olması; əmək haqqının və digər iqtisadi stimullaşdırma amillərinin az olması. Deyilən hər iki faktın da göründüyü kimi, işin konkret şəraitə uyğun olaraq təşkilindən və maliyyə təminatından çox şey asılıdır. [14, s.9]

Bir mühüm məqama da diqqət yetirmək lazımdır ki, xüsusilə, əlaqədar MDB kitabxanalarında belə bir fikir yayılmışdır ki, nadir və qiymətli nəşrlərin kartoçka kataloqunun maşınlaoxunan formaya keçirilməsilə mütləq şəkildə təcrübəli biblioqraflar məşğul olmalıdırlar. Lakin təcrübə göstərir ki, bu fikir düzgün deyildir. Avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya sisteminin proqram vasitələri əsasında kompüterdə əks olunan biblioqrafik məlumat sahələri (nişanların-metkaların, identifikator və indikatorların) doldurulması üçün dəqiq və qısa təlimatın və operator qrupunun daha təcrübəli rəhbərinin (MDB-nin əlaqədar kitabxanalarında belə işçilər “menecer” adlanır) olması şəraitində kitabxana işindən çox uzaq olan operatorlar da deyilən prosesi keyfiyyətli icra edə bilərlər.

Nadir və qiymətli nəşrlərin kartoçka kataloqunda olan biblioqrafik təsvirlərinin maşınlaoxunan formaya keçirilməsi üçün əlaqədar MDB kitabxanalarında pul ödəmə forması müxtəlifdir. İş yerinin təşkilinə gəlincə, demək lazımdır ki, bir binada şəbəkə, yaxud avtonom rejimdə işləyən bir neçə işçi stansiyasının olması məqsədəuyğundur. Burada növbəli iş rejimi təşkil edilə bilər. Hər bir növbənin iş rejimi və davam etmə müddəti konkret kitabxanadan və cəlb edilən işçilərdən asılıdır.

Deyilən texnologiya ilə işi təşkil etdikdə iş növbəsi üzrə verilmiş tapşırıqə nəzarət, həmçinin ən mürəkkəb quruluşlu biblioqrafik təsvirlərin format sahələri üzrə doldurulmasında operatorların kömək və vacib hallarda ayrıca biblioqrafik yazıların kompüterə yüklənməzdən əvvəl dubletliyin yoxlanması da vacibdir. Cari nəzarət və operatorlara kömək işçi qrupların rəhbərləri tərəfindən, biblioqrafik yazıların yekun məlumat bazasına daxil edilməzdən əvvəl yoxlanması isə həmin bazanın inzibatçı, yaxud kitabxananın avtomatlaşdırma şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən aparılır.

Nadir və qiymətli nəşrlərin kartoçka kataloqunun skanirovka edilməsinin retrospektiv konversiyasının ən operativ üsuludur. Lakin bu üsul ilkin mətni oxuyan, onun məzmununu təhlil edən və təsvir elementlərini biblioqrafik formatın sahələrinə keçirilməsini təmin edən xüsusi aparat-proqram vasitələrinin olmamasını tələb edir. Belə texniki komplekslər çox bahadır.

Onların təşkili nadir və qiymətli nəşrlərin kartoçka kataloqunun maşınlaoxunan formaya keçirilməsilə məşğul olan xüsusi ixtisaslaşmış təşkilatların yaradılmasını tələb edir. Lakin skanirovka texnologiyasının çatışmayan cəhəti görülən işin nisbətən yüksək qiymətə malik olması, qısa vaxtda böyük maliyyə vəsaitinin sərfi və işin keyfiyyətinin əl üsulu ilə kompüterə daxil etməyin nisbətən aşağı olmasıdır.

Mövcud təcrübələr göstərir ki, skaner texnologiyalarında nadir və qiymətli nəşrlərin bibliografik yazılarının keyfiyyətinə mənfi təsir edən əsas göstəricilər aşağıdakılardır:

1) bibliografik yazı sahələrinə daxil edilən əlaqədar məlumatların sahə təyinatına uyğun olmaması (məsələn: “kollektiv müəllif” sahəsi ilə “məsuliyyət” sahəsi, “əsas sərlövə” ilə “sərlövəaltı məlumat”, “seriya nömrəsi” ilə “cild nömrəsi” və s. bəzən dəyişik salınır);

2) müxtəlif format sahələrinə aid olan bibliografik təsvir sahələrinin bir format sahəsində yazılması (məsələn: seriyanın, yaxud cildin nömrəsi və adı əsas sərlövə ilə birlikdə yazılır);

3) daxil edilmiş yazılarda bibliografik səhvlərin olması;

4) bibliografik təsvirin skanirovka prosesində oxunmamış elementlərinin olmaması (keyfiyyətsiz yazılmış kataloq kartoçkaları olduqda). [13,s.100]

Deyilən təcrübə nəticələri nəzərə alaraq demək mümkündür ki, nadir və qiymətli nəşrlərə dair skanirovka texnologiyaları əsasında maşınlaoxunan bibliografik yazı massivinin alınması və sonrakı mərhələdə tam yararlı elektron kataloq kimi formalaşdırılması yuxarıda bəhs edilən variantlara nisbətən xeyli çox əmək və vəsait sərfi tələb edir. Lakin bəhs edilən aspektdə bu üsulu təcrübədə tətbiq etmiş bəzi MDB kitabxanaları həmin maşınlaoxunan massivin xidmət bölmələrində kartoçka kataloqunu tam şəkildə əvəz etməyə yararlı olduğunu göstərir.

Nadir və qiymətli nəşrlərin maşınlaoxunan bibliografik yazıların profilə yaxın olan digər kitabxanalardan, yaxud bu işlə məşğul olan təşkilatlardan alınması, fikrimizcə, nəinki kartoçka kataloqunun retrokonversiyası, həm də elektron kataloqu aktualaşdırılması üçün cari dövrdə müəyyən kitabxanaya daxil olan nadir və qiymətli ədəbiyyatın emalı baxımından perspektiv üsullar elektron emal texnologiyaları inkişaf etmiş Qərbi ölkələrinin kitabxanalarında da əsas yer tutur.

Nadir və qiymətli nəşrlərə dair maşınlaoxunan bibliografik məlumat massivini almaq istədikdə və alınan obyekt seçildikdə ilk növbədə aşağıdakı məsələlər nəzərə alınmalıdır:

-maşınlaoxunan bibliografik yazının satış qiyməti;

-maşınlaoxunan bibliografik yazı massivini alan kitabxananın tematik və sənəd növü profilinə həmin massivə uyğunluq dərəcəsi;

-alınan bibliografik yazılarda təsvir sahələrinin müəyyən format üzrə dolğunluq səviyyəsi;

-alınacaq məşinləndirilmiş bibliografik yazı massivinin yaradılacaq, yaxud mövcud olan elektron kataloqa daxil edilməsi üçün vacib tamamlama proseslərinin məhsuldarlığı və xərcləri.

Yuxarıda deyilən müxtəlif variantlara və şərtlərin hər hansı konkret kitabxanaya və ya kitabxanalar qrupuna aid olmasına baxmayaraq, bütün hallarda ilkin sənəd fonduna (sənədlərin əslinə) müraciət etmək zərurəti yaranır. Xüsusilə, annotasiyaların, indeksləşdirmənin hazırlanmasında, personaliyaların tərtibində deyilən zərurət meydana çıxır. Buradan aydındır ki, bu iş böyük əmək tutumu olan və yüksək ixtisas hazırlığı tələb edən prosesdir. Deyilən proseslər texnoloji planda sənədlərin analitik emalı, yaxud bibliografik təsvirlərin redaktəsi proseslərindən mahiyyətə fərqli deyil. Böyük əmək tutumu və aşağı məhsuldarlığını nəzərə alaraq, xüsusilə, iri kitabxanaların nadir və qiymətli nəşrlər fondlarında belə, tamamlama işini seçmə üsulu əsasında aparmaq daha məqsəduyğun hesab edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasova, S.E. Elektron nəşr texnologiyaları // Rəhbərlik dünyası .- 2002.- 19 yanvar.
2. Abbasov, S.Ə. XXI əsr informasiya cəmiyyətində Azərbaycan kitabxanalarının fəaliyyəti // AMEA MEK-in Elmi əsərləri.-Bakı,2009.- №10.-s.92-97.
3. Cəfərov, C. Kitabxana-informasiya xidmətində elektron kataloq: Monoqrafiya.- B.: Proqres,2012.-224 s.
4. Xələfov, A.A.Kitabxana və cəmiyyət:Monoqrafiya.-B.: “Azərənəşr”, 2011.-348 s.
5. Xələfov, A.A. XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kitabxana işinin əsas istiqamətləri: (mülahizələr, tərtiblər və proqnozlar).-B., 2006.-106 s.
6. İsmayılov, X.İ. Kitabxana-informasiya texnologiyaları: Dərs vəsaiti.-B.: Nurlan Nəşriyyatı Poliqrafiya Mərkəzi, 2009.- 312s.
7. İsmayılov, X.İ. Kitabxanaların idarə edilməsinin müasir problemləri: Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya: elmi-nəzəri, metodik və təcrübi jurnal.- 2009.-№1.-s.27-39.
8. İsmayılov, X.İ. Kitabxana menecmentinin əsasları: Dərs vəsaiti.-B.: BDU nəşr-tı, 2005.- 199s.
9. Kərimov, S.Q. İnformasiya sistemləri: Monoqrafiya - Bakı: Elm, 2008. - 676 s.
10. Mustafayeva, S.MARC formatının yaranması və tətbiqi//Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya; elmi-nəzəri və təcrübi jurnal.- B.: Bakı Universiteti
11. Alguliyev, R.M., Afanasyev, A.P., Albertian, A.N., Belevtsev, A.A., Imelbayev, Sh.S., Rappoport, A.M. Methods of security control in information and telecommunication distributed systems// Dynamics of Non-homogeneous Systems. Proceedings of ISA RAS.M.,-2001, vol.5.- pp.139-152.
12. Alguliev, R.M., Kazimov, T.H., Mahmudova, S.C., Mahmudova, R.S. Corporate information system “Educational Center”. //International Journal of Social, Human Science and Engineering.- 2007, vol.1, no.8, pp.-503-507. (USA).

13. Toffler, A. Future Shock. New York: Random House, 1975, 562 p.
14. Бейкуэл, К.Г. Управление библиотечными и информационными службами, ориентированными на пользователя / К.Г.Бейкуэл; Пер. с англ. Багровой; Рос. гос. б-ка. НИО Информкультура. Отдел организации и функционирования библиотечных систем.- М., 1997.-118 с.
15. Гиляревский, Р.С. Основы информатики [Текст]: курс лекций / Р.С. Гиляревский.- М.: Экзамен, 2003.- 319 с.